

AMEA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2019, № 1
Səhifə: 78-82

ISSN: 2663-4406

UOT: 821.512.162(091)

Xanım Sultanova*

POEZİYADA AT KULTUNUN TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: arxetip, mifologiya, inanclar sistemi, at kultu, qaya mifologemisi, kataklizm
Key words: archetyp, mythology, system of beliefs, horse cult, rock mythologist, cataclysm
Ключевые слова: архетип, мифология, система верований, культ коня, мифологема «скала», катаклизм

Çox zaman ədəbi əsərlərdə mifoloji görüşlərdən tez-tez istifadə olunması faktı müəllifin gizli düşüncələrinin çatdırılması məqsədinə qulluq edir.

Bir çox yeni mövzuların mənbəyi olan miflər müəllifin yaratdığı dünya modelinin qurulmasında və personajlar sisteminin təşkilində mühüm rol oynayır. 60-cı illərdə yaranmış mifologizmin milli folklor tipi Ç. Aytmatovun, F. İsgəndərin, A. Kimin, M. Süleymanlının, K. Abdullanın və s. əsərlərində daha qabarıq tərzdə nəzərə çarır.

Azərbaycan poeziyasının parlaq nümayəndəsi olan S. Vurğunun "Aslan qayası" və "Qız qayası" əsərlərində miflərdə özünə yer almış dağ kultunun tərkibi olan "qaya", "at kultu", "su mifologemisi" poeziyaya transformasiya etmişdir. "Aslan qayası"nda Azərbaycanda baş verən tarixi hadisədən, daha doğrusu, Bakı qalasının açarlarının general Sisyanova təqdim olunmasından bəhs edilir. Əsərin ilk səhifələrini müəllif Xəzərin sahilində olan qocaman qayanın təsviri ilə başlayır. Biz aşağıda göstərilən misalda obrazların təbiətlə həmahənglik təşkil edən həyat tərzindəki mifik elementlərin, eyni zamanda əsas başlanğıclardan biri sayılan dağın tərkib hissəsi kimi götürülən "qaya"ya yönəlməmiş inam və tapınqlarının kulta çevrilməsini görürük.

Müəllif hamın qayanı qəhrəmanın şərifinə adlandıraraq, xalqımızın qəhrəmanlığı salnaməsini dastan kimi yaşadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Səməd Vurğun yaradıcılığında mifopoetik əsnə bir mətnin tərkibində bir neçə mifoloji elementin işıqlandırılması ilə həyata keçir. Məsələn, "Aslan qayası"nda "qaya" mifologemindən başqa "at kultu"na və maraqlı doğuran qədim inanclara müraciət olunub. "Aslan qayası"nda at kultu müəllif tərəfindən daha qabarıq tərzdə təcəssüm olunaraq, qədim dastanlarda ata münasibəti, əzizləmələri özünəməxsus tərzdə təkrarlayır. Çünki elmə məlum olduğu kimi miflərdə kultlaşmış obrazların konkret prototipi olmur. Şairin əsərdə yaratdığı ağ at obrazı belə personajlardandır. Tanınmış mifoloq-alim İsmayıl Vəliyev "Mif: keçmişdən gələcəyə" əsərində yazır: "Əgər bədi obraz hər hansı bir arxetipə söykənsə, yaxud onun həyatda prototipi mövcud olursa, mifin həyatda konkret prototipi olmur. Məhz ona görə də, bəzi miflər müəyyən məzmun koduna malik olsa da, biri-birini təkrarlayır və bu təkrarlama bəzən etnik çərçivəyə və konkret zamana sığır. Ona görə də, bəzən mifin məzmunu zamana və xalqın alleqoriyasına çevrilir. Mifin məzmunu birbaşa təsvirdə deyil, xəyali və alleqorik təsəvvürdə özünü doğruldur. Nəticədə təfəkkür məhsulu kimi mifin alleqoriyası yaranır" [1, s. 8].

"Aslan qayası"nda konkret zaman və konkret məkan mövcud olsa da "ağ at" obrazı xəyali və alleqorik təsvirdə özünü göstərir. Biz mifologiyadan qaynaqlanmış dastanlarda oxşar obrazlarla rastlaşırıq.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan türklərinin inanclarına görə at ilk növbədə arzuya, murada yetmək vasitəsidir. Atın gənc sevgililərin bir-birinə qovuşmaqda köməkçi olması, insanları və yaşayış

yerlərini bəd ruhlardan qoruması, uğur gətirən canlı olması və digər bu kimi funksiyalar bir çox folklor mətnlərində təzahürünü tapmışdır ki, bu da at kultunun mahiyyətini açıqlamağa imkan verən faktorlardandır. Atın mifik şəkildə peyda olması, onun yardımçı semantik funksiyası xalqımızın nağıl və dastanlarında yadda qalan epizodlarla təqdim olunur. "Dədə Qorqud" eposunda, "Koroğlu", "Axsaq at" və sairə dastanlarda əksini tapmış at kultunun mifik səciyyəsi, arxaik kökləri geniş və zəngin semantikaya malikdir. "At əski mifik görüşlərdə dünyanı modelləşdirən obraz, profan (adi) və sakral (müqəddəs) dünyalar arasında əlaqə yaradan mediator rolunu oynamışdır". Rövşən Əlizadənin fikrincə, onun mediator funksiyası nağıllarımızda, dastanlarımızda qorunub qalmışdır [2, s.118].

Bələ bir faktla biz S. Vurğunun "Aslan qayası" əsərində ağ at obrazının təsvirində rastlaşırıq. Müəllif əski qaynaqlardan gələn bu ənənəni bədii təfəkkürün gücü ilə yeni qiymətdə təqdim edir. Əsərdə ata məxsus müxtəlif keyfiyyətlərin tərannüm olunması şübhəsiz ki, arxaik görüşlərdən transformasiya edilmiş hadisələrdir. Bu keyfiyyətlərin hər birini ayrı-ayrılıqda qruplaşdıraraq, onun semantik xüsusiyyətlərini daha aydın şəkildə müəyyənəndiririk.

1. Atın dost, qardaş, məhəbub kimi göstərilməsi
2. Sevgililəri bir-birinə qovuşdurən zoomodel olması
3. Atın tapınaq yeri kimi dəyər qazanması
4. Atın xilaskar statusu ilə bağlılığı
5. Atın dünya ilə ölümlər dünyası arasında vasitəçilik funksiyası daşması
6. Atın dənizlə, su ilə bağlılığı

Qruplaşmada göstərilən hər bir keyfiyyəti təsdiqləmək üçün əsərdən fraqmentlər gətirməyə üstünlük verək:

Atın qardaş, dost olması.

Süjet xəttindən məlum olur ki, indi Mahniyarın atı olan ağ at əvvəllər Aslanın öləndən alınmış at olur. Mahniyar nişanlı seçimində ağ atı özünə tabe elətdirmək qüdrətində olan oğlan axtır. Əlbəttə, bu halda at öz keçmiş, sevimli sahibinə itaat və sadaqət göstərməklə ona əsl dost olduğunu təsdiqləyir. Bütün elçiləri məğlub edən "ağ at", dostu, "çölün gədəsi" adlandırılan el qəhrəmanına kömək edərkən onu layiq olduğu zirvəyə qaldırır. Bu səhnəyə diqqət yetirək:

*Aslan süzür o xanı...
Geyinir ağ cuxanı,
Qalxır atın belinə
At döndür dağ yelinə
Uğur dızda quş kimi,
Dağdan qurtulmuş kimi.
Sonra döndür geriya,
Dik yeriyə-yeriyə
Duranlara baş ayır.
Xanın kefinə dəyir
Ki, üstün gəldi Aslan;
Səs çıxmadı xanlardan...
Sevinərək Mahniyar
Boylanır xumar-xumar [3, s.117].*

Beləliklə, bu epizodda at dost, qardaş, məhəbub kimi nümayiş olunur. Atın öymə səhnəsində nəzər saldıqda gətirilən misallar qədimlərdən atın tapınaq yeri kimi dəyər qazanması, kultlaşması prosesinin müasir poeziyaya qədər gəlib çıxmasını təsdiqləyir. Bu ənənənin miflərdən sifahi xalq ədəbiyyatına, yazılı ədəbiyyata və poeziyaya transformasiyasını ardıcılıqla izlədikcə müəyyən olur ki, biyyatına, yazılı ədəbiyyata və poeziyaya transformasiyasını ardıcılıqla izlədikcə müəyyən olur ki, biyyatına qədər ədəbiyyatda yaşayan bir çox mifik obrazların oxşar sifətləri bu və ya müəyyən dərəcədə təkrarlanır. Məsələn, "Dədə Qorqud" eposunda "Bozlayan atı öyüb-tərifləməsi" ilə Aslanın ağ atını

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.

öyüb tərifləməsinə bənzəyir. Hər iki səhnəni müqayisə edək. “Bamsı Beyrək” boyunda Beyrək atına müraciət edir:

*Açuq-açuq meydana bənzər sənin alınçığın,
İki sabçırağa bənzər sənin gözcügezin
Əbrişimə bənzər sənin yalıçığın.
İki qoşa qardaşa bənzər sənin qulacığın,
Əri muradına yetirər sənin arxacığıın.
At deməzəm sana, qardaş dəyəyəm, qardaşından yeg!
Başıma iş gəldi, yoldaş dəyəm, yoldaşından yeg! [4, s. 65-66]*

İndi isə S.Vurğunun qəhrəmanının atı öyməsinə nəzər salaq:

*Aman, Ağ at! Can, Ağ at!
Gah sığra, gah yerə yat!
Bizi vermə düşməna
Apar çıxar bir yana!*

və yaxud

*“Aman, Ağ at, can, Ağ at!
Dənizin qoymuna yat!
Bizi vermə düşməna” [3, s. 124].*

Bu öymə parçalarının üzə çıxardığı mifik siqlət kultlaşmanın parametrlərini göstərir: at cəngavərlik rəmzidir, at dostdur, at murada çatmaq yoludur, at dar gündə xilaskardır.

Şair tərəfindən atın ağ rəngli olması da təsadüfi seçilməmişdir. Əski mifoloji təsəvvürlərdən məlumdur ki, Ağ və Boz rəngli atların mifik ələmlə bağlılığı olmuş və bu dastanlarda öz əskini tapmışdır. Məsələn: “Dədə Qorqud” eposunda Beyrayın atının boz rəngdə göstərilməsi. Xızırın boz at üzərində peyda olması, boz rəngin türk xalqları arasında sakral sayılmasından irəli gəlmişdir.

Ağ rəng də eyni funksiyanın daşıyıcısıdır. M.Seyidov yazır ki, “ağ, boz xeyir Tanrı Ülgənin rəngidir, buna görə də belə atlar düşümlü sayılmışdır” [3, s. 115].

Atların rənginə, cəngavərliyinə və digər xüsusiyyətlərinə dair fikirlər söyləmiş Nəbiyev A. “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” elmi əsərlərində rənglərin mahiyyətini aşağıdakı kimi izah edir: “Türklərin at mifizminin ilk görünüşündə atların cəngavərliyi onların rənginə görə müəyyənləşdirilmişdir. Əslində rəngə görə müəyyən olunan at obrazlarının heç birinin törəniş modelində türkün və yaxud hər hansı bir başqa xalqın estetik düşüncəsi yaradıcılıq rolunu oynamır. Sadəcə olaraq mövcud qeyri-adiyyətlə fərqlənən kəhər at, ... ağ at tipləri hadisənin uyurluğuna uyğun olaraq iştirakçısı cəngavər, icraçı, xilaskar, bir sıra hallarda qurbanlıq funksiyalarında çıxış edirlər [5, s. 180].

“Dədə Qorqud” eposundan məlum olduğu kimi hətta Oğuz igidlərindən Yegnək Düzmərid qalasında saxlanan atasını xilas etməmişdən əvvəl yuxusunda Ağ boz atlı oranları görür. Və sonrakı həyatında atasının xilasına nail olur. Deməli, real həyatda atı sokral olaraq təsəvvür edən oğuzlar, yuxuda da görməyi yaxşı əlamət hesab edirlər.

Bu məsələ ilə əlaqədar geniş araşdırmalar aparmış rus alimi L.B.Putayev qeyd edir ki, hətta yuxuda dağ Tanrısından aygır hədiyyə almaq böyük uğur qazanmaq deməkdir. (Həqqi B. “Koroğlu” – tarixi mifoloji gerçəklik. Bakı, “Nurlan”, 2003, s.111)

Əsərdə atın sevgililəri qovuşdurən zoomodel olması faktı isə göstərilən misralarda törənmən olunur:

*At dönür dağ yelina
Uçur düzədə quş kimi...*

ANAS

Institute of Literature named Nizami Ganjavi
Azerbaijan Literary Studies, 2019, № 1

*Sonra dönür geriyyə,
Dik yeriyə-yeriyyə
Duranlara baş ayır.
Sevinərkə Mahniyar
Boylanır xumar-xumar [6, s.117].*

Və yaxud digər epizoddan:

*Bir qayanın üstünə
Gəlib çıxdı bizim at.
Üstündü iki həyat –
İki duyğu, iki qan... [6, s.124]*

Göründüyü kimi, at hər iki sevgilini qovuşdurur. Atın real dünya ilə ölümlər arasında fəvralik funksiyası və atın dənizlə, su ilə bağlılığına gəlincə isə S.Vurğun “Aslan qayası”nda hər iki əlaməti bir vəhdətdə təqdim edir. O, sevgililəri onların istəyi ilə dənizin dibinə aparıb bir növ o biri dünyaya qovuşdurur.

*Ağ at sığradı əl an,
Suları yara-yara
Azacıq qol atdılar,
Gözdən itib batdılar.
Onlar çəkildi yoxa,
Bir də Ağ at, ağ çıxa... [6, s.125]*

Əski türk əsətlərində bunu təsdiq edən mifik anlayış belədir ki, at odqanadlıdır və atın o dünya ilə əlaqə yaratması bu möcüzəvi qanadla mümkün olur. Bu haqda araşdırma aparmış Rövşən Əliyev qeyd edir ki, “Koroğlu” eposunda Qırat odqanadlı at kimi təsvir edilmiş və Qıratın mifik ələmlə bağlılığı həmin qeyri-adiyyətlə şərtlənmişdir [2, s.117].

S.Vurğun da bu əsərində şərti olaraq atı qanadlı göstərərək (uçur ağ at düzlərdə) suya atılmasını tərənnüm edir. Su at üçün ölümlər gətirən məkan yox, ilkin süxiyə, ilk mənbə olduğu təsdiq edilən mifik detal kimi təsvir edilir. Dədə Qorqud eposunun “Bamsı Beyrək boyunda” atların su ilə bağlılığının türk dünyası modelində yerini müəyyənləşdirən M.Seyidov qeyd edir: “Görünür ki, bu daycağın atası ya Şölgən gölüdür, ya da ki, su ilə əlaqədə olan heç vaxt sudan çıxmayan bir canlıdır” [3, s.55].

Şair əsərin baş qəhrəmanı Mahniyar da 3 epizoddan sudan yaranmış kimi təqdim edilir.

1. “Onu Xəzər dənizi böyütmüşdür qoymunda” [6, s.111]

2. Mahniyar özünü nişan verərkən –

*“Mən dəniz quziyam, adım Mahniyar,
Ellər arasında şən-şöhrətim var” [6, s.113].*

3. Mahniyar sevgilisinə xilas yolunu göstərərəkən

*“Sür Ağ atı dənizə,
Dəniz anadır bizə; [6, s.125]*

Yuxarıda göstərilən epizodlardan müəyyən etmək olar ki, müəllif əsərdə tək atın deyil, həm də hər iki (Mahniyar və Aslan) qəhrəmanında su ilə doğmalarıq məqsədyönlü nəzərə çatdırır.

Deməli, ağ atın qəhrəmanlarla birgə suya atılıb gözdən itməsi şair tərəfindən onları ölümsüzlüyə qovuşdurmanın ekvivalenti sayıla bilər. At dostlarını xilas edib, ilkin yaşayış mənbəyinə qaytır. Orada isə bir növ doğma dünya təsəvvür olunur. Beləliklə, şair Qaya və su mifologiyasından eyni zamanda istifadə edərək “Aslan qayası” obrazını yaradır və ona əbədiyaşar status verir.

Tədqiqatımızın nəticəsi olaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, S.Vurğun öz yaradıcılığında mifoloji motivlərə təsadüfən deyil, bilərəkdən əsl qəhrəmanlıq salnaməsi yaratmaq məqsədilə müraciət etmişdir. Bu motivlər isə onun əsərlərinin xalq arasında daha oxunaqlı və anlayışlı olmasına qulluq edib. S.Vurğun "Aslan qayası" əsərində qaya mifologemi və at kultundan böyük ustalıqla istifadə edərək xalqın yaddaşında qalan hər bir inancı mifopoetik ənənədə canlandırmışdır.

Biz bu əsəri tədqiqata cəlb edərək XX yüzil Azərbaycan poeziyasında "at" və "su kultu"nun, ağ rəng simvolikasının funksiyalarının nümunələri ilə qarşılaşır və əski görüşlərin müasir dövrümü-zə gəlib çıxan poetik təcəssümünün şahidi oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev İ. Mif keçmişdən gələcəyə. Bakı, "Nurlan", 2013.
2. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı, "Nurlan", 2008.
3. Seyidov M. Qızıl düşüncənin taleyi. Bakı, "Gənclik", 1984.
4. Həqqi B. "Koröglü" – tarixi mifoloji gerçəklik. Bakı, "Nurlan", 2003.
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı, "Turan", 2002.
6. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri beş cildə, III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.

THE EMBODIMENT OF THE "HORSE CULT" IN THE POETRY

Summary

The tradition of mythopoetics in the work "Aslan qayası" (Lion's rock) of a prominent representative of Azerbaijani poetry S.Vurğun is investigated in the article.

Cult of horse is presented as a factor defining a leading role. From this point of view, mythical nature of horse is described as an important detail establishing a cult of stone. The role of an adherent of mythopoetics tradition is defined. The role of the mythological meetings as the trainee of the mythological tradition in the XX century Azerbaijan poetry is determined.

ОТОБРАЖЕНИЕ КУЛЬТА ЛОШАДИ В ПОЭЗИИ

Резюме

В статье анализируется отражение мифопоэтической традиции в произведении «Скала Аслана» одного из выдающихся представителей азербайджанской поэзии С.Вургуна.

Культ представлен в сюжетной канве этого произведения как один из определяющих факторов. С этой точки зрения подача образа лошади в мифологическом плане показана как важнейшая деталь, формирующая культ. Определяется роль указанных мифологических представлений как продолжателей мифопоэтических традиций в азербайджанской поэзии XX столетия.